

אגודת אזוב¹

מסכת אבות פרק ב משנה ח

רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי. הוא היה אומר: אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת.² חמשה תלמידים היו לרבן יוחנן בן זכאי ואלו הן: רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי יהושע בן חנניה ורבי יוסי הכהן ורבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך. הוא היה מונה שבתן: רבי אליעזר בן הורקנוס - בור סיד שאינו מאבד טיפה. רבי יהושע - אשרי יולדתו. רבי יוסי - חסיד. רבי שמעון בן נתנאל - ירא חטא ורבי אלעזר בן ערך - מעין המתגבר. הוא היה אומר: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה מכריע את כולם. אבא שאול אומר משמו: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ורבי אליעזר בן הורקנוס אף עמהם ורבי אלעזר בכף שניה מכריע את כולם.³

מסכת אבות פרק ב משנה ט

אמר להם: צאו וראו איזו דרך ישרה שידבק בה האדם. רבי אליעזר אומר: עין טובה. רבי יהושע אומר: חבר טוב. רבי יוסי אומר: שכן טוב. רבי שמעון אומר: הרואה את הנולד. רבי אלעזר אומר: לב טוב. אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן ערך שבכלל דבריו דבריכם.⁴

מסכת הוריות דף יד עמוד א

אמר רבי יוחנן: פליגו בה רבן שמעון בן גמליאל ורבנן. חד אמר: סיני עדיף, וחד אמר: עוקר הרים עדיף. רב יוסף - סיני, רבה - עוקר הרים, שלחו לתמן (לשם): איזה מהם קודם? שלחו להו: סיני עדיף, דאמר מר: הכל צריכין למרי חטיא.⁵

¹ לא, לא טעינו. לא התחלפו לנו דל"ת ברי"ש, זי"ן ביו"ד וכ"ף בב"ת ולא שבשנו את הפסוק "החודש הזה לכם" (ראה ויקרא רבה יט ב על החלפת אותיות ב"ת בכ"ף, דל"ת ברי"ש, ה"א בח"ת וכו' שמחריב את העולם). זה קרה למישהו אחר, מהגדולים וחשובים בין חז"ל שעל דמותו נבקש להתמקד הפעם.

² למי מכוון כאן ר' יוחנן בן זכאי ומה פירוש הביטוי "אל תחזיק טובה לעצמך"? לפי פירוש ברטנורא נראה שכלפי עצמו הוא מכווין: "ולפי שהוא לא הניח לא מקרא ולא משנה הלכה ואגדה שלא למד [סוכה כח ע"א, בבא בתרא קלד ע"א] היה אומר כן". ומחזיק טובה לעצמו יכול להיות גם שמחשיב את עצמו וגם שאינו מלמד אחרים. ראה הגמרות שם שמונות את תכונותיו וידענותו של ר' יוחנן בן זכאי שהגם שהיה הקטן שבתלמידי הלל, לא רק במקרא, משנה ותלמוד היה בקיא, אלא אף בהלכות ואגדות, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים, תקופות וגימטריאות, שיחת דקלים ומשלות שועלים ועוד ועוד, דבר גדול ודבר קטן. דבר גדול - מעשה מרכבה (שעוד נראה בהמשך), דבר קטן - היות דאביי ורבא". אבל אחרי כל זאת, אולי משפט פתיחה זה מכוון גם להמשך המשנה, לתלמידיו של ר' יוחנן. ואולי במיוחד למישהו מסוים שם שאכן החזיק טובה לעצמו? ואולי ליותר מאחד? האם הרב חש כאן משהו?

³ ראה דברינו לדמותו של ר' אליעזר בן הורקנוס בפרשת פרה. שם ראינו שכאשר מגיע רגע העימות והאמת, בו "כל חכמי ישראל בכף אחת" כנגד חכם אחד, אפילו שהוא יחיד ומיוחד, אפילו שהוא "מיוצאי חלציו של משה" - אין הוא מכריע את כולם. ואם הוא מחרה ומחזיק טובה לעצמו ("אל תחזיק טובה לעצמך") התוצאות יכולות להיות טרגיות. אחרי רבים, אחרי החבורה, להטות הפעם נדון בר' אלעזר בן ערך שהוא אף גדול מר' אליעזר בן הורקנוס: "אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ורבי אליעזר בן הורקנוס אף עמהם ורבי אלעזר בכף שניה מכריע את כולם". ראה הנוסח באבות דרבי נתן נוסח ב פרק כט: "אצבעו של רבי אלעזר בן ערך מכריע את כולם". ושם, וכן באבות דרבי נתן נוסח א פרק יד, המקבילות למשנה במסכת אבות שהבאנו, יש ביטויים ציוריים יותר: רבי שמעון "ערוגה שהיא מקבלת מימיה במדבר", ר' יהושע "החוט המשולש", ר' אליעזר בן הורקנוס לא רק בור סיד שאינו מאבד טיפה אלא גם: "קנקן זפותה שמשמרת את יינה". ור' אלעזר בן ערך מתואר שם במילים: "נחל שוטף ומעיין המתגבר שמימיו מתגברין ויוצאין לחוץ לקיים מה שנאמר: "יפוצו מעיינותיך חוצה ברחובות פלגי מים (משלי ה טז)".

⁴ על איזה "לב" מדבר ר' אלעזר בן ערך? לב של רגשות ויחס אנושי ("לב יודע מרת נפשו", משלי יד י), או לב של לימוד והבנה ("אף אתה קנה לך לב מבין", חגיגה ג ע"ב)? לב שיודע או לב ששומע? לב שרואה או לב שמדבר? (ראה המדרשים על "דברתי אני עם לבי לאמר", קהלת רבה א טז, פסיקתא דרב כהנא טז). כך או כך, אמירה זו מסגירה את חיבתו היתרה של ר' יוחנן בן זכאי לר' אלעזר בן ערך והערכתו אליו כגדול תלמידיו. ראה הגמרא בחגיגה יד ע"ב איך למדו שניהם מעשה מרכבה ביחד: "פתח רבי אלעזר בן ערך במעשה המרכבה ודרש, וירדה אש מן השמים וסיבבה כל האילנות שבשדה, פתחו כולן ואמרו שירה ... עמד רבן יוחנן בן זכאי, ונשקו על ראשו, ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל שנתן בן לאברהם אבינו שיודע להבין ולחקור ולדרוש במעשה מרכבה ... אשריך אברהם אבינו שאלעזר בן ערך יצא מחלצין". וכן באבות דר' נתן נוסח א פרק יד שם מתגלה ר' אלעזר כתלמיד/חבר היחידי שיודע לנחם את רבו בשעת אבלו: "נכנס רבי אלעזר בן ערך ... וישב לפניו ואמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון ... אף אתה רבי היה לך בן קרא תורה מקרא נביאים וכתובים משנה הלכות ואגדות ונפטר מן העולם בלא חטא ויש לקבל עליך תנחומין כשהחזרת פקדונך שלם. אמר לו: רבי אלעזר בני נחמתני כדרך שבני אדם מנחמין". ואף חיבתו של ר' יוחנן בן זכאי לר' אלעזר בן הורקנוס שעזב את בית אביו העשיר וגלה ללמוד תורה בקשיים ומאמצים רבים הייתה גלויה וידועה (ראה תחילת פרקי דר' אליעזר וכן בראשית רבה מב א). ודווקא דרכם של שני תלמידים בולטים ואהובים אלה לא הייתה סוגה בשושנים, בפרט באופן השתלבותם עם שאר חכמי הדור, דור התלמידים המפואר שלאחר החורבן שהעמיד ר' יוחנן בן זכאי.

מסכת אבות פרק ו משנה א

רבי מאיר אומר: כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה ... נקרא ריע אהוב, אהוב את המקום, אהוב את הבריות, משמח את המקום משמח את הבריות. ומלבשתו ענוה ויראה ומכשרתו להיות צדיק וחסיד וישר ונאמן. ומרחקתו מן החטא ומקרבתו לידי זכות ... ומגלין לו רזי תורה ונעשה כמעין המתגבר וכנהר שאינו פוסק, והוי צנוע וארך רוח ומוחל על עלבונו, ומגדלתו ומרוממתו על כל המעשים.⁶

ילקוט שמעוני קהלת רמז תתקעג⁷

חמשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי, כל זמן שהיה קיים היו יושבים לפניו, וכשנפטר הלכו להם ליבנה. והלך ר' אלעזר בן ערך אצל אשתו לדיומסי מקום שהמים יפים והנוה יפה.⁸ המתין להם כסבור שהם באים אצלו. לבסוף בקש ללכת אצלם ולא הניחתו אשתו. אמרה ליה: מי צריך למי? אמר לה: הם צריכין לי. אמרה ליה: הפת והעכברים, מי דרכן ללכת אצל מי? הוי אומר עכברים אצל הפת!⁹ שמע לה וישב עד ששכח תלמודו. אחר ימים באו אצלו ושאלו לו: פת חטים ופת שעורים אי זו טובה בלפתן? ולא היה יודע מהו לפתן.¹⁰ ויש אומרים קם לקרוא בתורה בפרשת החדש ואמר "החרש היה לבס". צווחו ליה כולי עלמא. התחיל לבכות והם

⁵ מי עדיף? זה שבקיא, יודע את המקורות על בורים, משמר וממשיך את בסיס הידע (סיני) או זה שחוקר, מחדש, מפלפל ויודע להסיק דבר מתוך דבר (עוקר הרים)? תכונותיהם השונות של ר' אליעזר בן הורקנוס (בור סיד שאינו מאבד טיפה) ור' אלעזר בן ערך (מעין המתגבר) קיימות בכל דור ודור. וכאשר צריכים בני בבל למנות להם ראש ישיבה הם שולחים לחכמי ארץ ישראל: את מי למנות? את רב יוסף שהוא סיני או את רבה שהוא עוקר הרים? התשובה שהם מקבלים היא: סיני, שכן הוא "בעל החיטים". אם יש מי שמשמר את הידע, תמיד יתפתחו בסביבתו החוקרים הטובים. אבל ההפך, לא. כך נראה לומר. (ואף להלכה פסקו הראשונים שסיני עדיף, ראה תוספות עירובין מ"א בהשוואה בין זוג חכמים נוסף, רב ששת ורב חסדא שהלכה כרב ששת שידע היטב את המשניות (והיה עיוור!) ולא כרב חסדא שידע לפלפל, ראה שם). לא בכדי נמצא דיון זה, על סיני ועוקר הרים, בסיום מסכת הוריות הדנה במקרים בהם טעה בית הדין הגדול! ראה מקבילה במסכת ברכות סד ע"א. ובסופו של דבר לא קבל עליו רב יוסף (סיני) להיות ראש ישיבה ורבה (עוקר הרים) כיהן בתפקיד עשרים ושתיים שנה ואיך נהג רב יוסף כל אותה תקופה. האם סיני הוא גם הצנוע והעניו יותר? האם מעין המתגבר מתאים יותר להנהיג ואינו יכול להיות חלק מהנהגה משותפת? במקרה של ר' אליעזר בן הורקנוס ור' אלעזר בן ערך, הסיני ועוקר ההרים שגידל ר' יוחנן בן זכאי, מקים עולה של תורה אחרי החורבן ("תן לי יבנה וחכמיה", גיטין נו ע"ב), לא זכו שניהם. וראה עוד בעניין זה בבא מציעא דף פה עמוד ב: "כי הוו מינצו רבי חנינא ורבי חייא, אמר ליה רבי חנינא לרבי חייא: בהדי דידי קא מינצינ? חס וחלילה, אי משתכחא תורה מישראל מהדרנא לה מפילפול! - אמר ליה רבי חייא לרבי חנינא: בהדי דידי קא מינצינ? דעבדי לתורה דלא תשתכח מישראל". ראה שם ואולי זה כבר עניין אחר.

⁶ מעבר לוויכוח אם בור סיד (סיני) עדיף או שמא מעין המתגבר (עוקר הרים) עדיף, יש לזכור שמעין המתגבר עצמו איננה רק תכונה טבעית (בגנים), אלא גם תכונה נרכשת שאדם זוכה לה אם הוא אכן לומד תורה לשמה ואם הוא משכיל לאזן אותה עם תכונות אחרות: צנוע, ארך רוח וכו'. ובהמשך המשנה בפרק ו אבות (משנה ו שם) אכן נמנות המעלות (התנאים) ללימוד תורה: "שמיעת האזן ... שכלות הלב, באימה, ביראה, בענוה ... בדקדוק חברים ובפלפול התלמידים ...". מעיין המתגבר לא יכול לעמוד בפני עצמו, מתגבר ועצום ככל שיהיה. ובודאי לא ברמת החבורה. ובעצם, מדוע לעסוק כל כך בדיון מי משניהם עדיף? למה שלא ישלימו זה את זה? ראה פירוש ברטנורא על המשנה בה פתחנו: "מצאתי כתוב, דאבא שאול לא נחלק על תנא קמא ושני הדברים אמרם רבן יוחנן בן זכאי ושניהם אמת. דלענין הבקיות והזיכרון היה רבי אליעזר מכריע, ולענין החרפות והפלפול היה רבי אלעזר בן ערך מכריע". מדוע באמת שלא ידורו תכונות אלה בכפיפה אחת? אם לא באותו אדם, אז בחבורת לומדים שמשלימים זה את זה (ראה שוב רבה ורב יוסף לעיל)?

⁷ ילקוט שמעוני הוא כידוע מדרש מאוחר שמלקט (ילקוט) ממדרשים אחרים. למקורותיו של מדרש זה ראה שבת קמז ע"ב (בדיון אם מותר לרחוץ במי דיומסית בשבת) וכן קהלת רבה ז ב, אבות דרבי נתן נוסח א סוף פרק יד, נוסח ב פרק כט. בחרנו בנוסח הילקוט כי הוא משלב את כולם וע"פ, אזכור הסיפור הטרגי שלהלן במקומות רבים מוכיח על כך שלא היה שום ניסיון להצניע או להסתיר אותו.

⁸ ובנוסחאות אחרות "דיומסית" או "אמאוס" המכונה גם "חמתה" בשל תכונות מרפא שהיו במקום: "אסור לעמוד (בשבת) בקרקעיתה של דיומסית מפני שמתעמלת ומרפאת" (שבת קמז ע"ב). מעיינות אלה נמצאים היום בפרק קנדה. ויש דעה שר' אלעזר הלך לשם כי היה איש חולה שנזקק למעיינות אלה לשם ריפוי. ולא מצאנו מקור לדעה זו והמאיר עינינו יבורך.

⁹ ובקהלת רבה "החמת והעכברים", חמת הוא כלי (נאד, שק עור) בו שמרו נוזלים ("ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר" בראשית. כא יד) ואולי בתקופת המשנה שמרו בחמת גם פת ומיני אוכלים אחרים, כך ש"פת" ו"חמת" הם אותו הדבר. כך או כך, יש לחקור בסיבת יחסה המזלזל כל כך של אשתו של ר' אלעזר בן ערך לחבריו. מה היה בלבה עליהם? שלא התמנה לתפקיד ראוי? ראה בהשוואה את עצתה הדואגת של אשתו של ר' אלעזר בן עזריה כשהציעו לו להתמנות לנשיא (ברכות כח ע"א). וכבר הרחבנו בנושא נשים שנותנות עצות לבעליהם (ולגברים אחרים). בדברינו [נשים חכמות](#) (וחכמות פחות, וטובות וטובות פחות) בפרשת קרח.

¹⁰ על מה בדיוק שאלו אותו כאן? והאם באמת נצרכו להלכה או שבאו לבקרו מחמת הנימוס ודברו בהלכה? מפרשי המדרש (ראה מדרש המבואר) פרשו שהנושא המדובר הוא בהלכות טומאה וטהרה ובשיעור זמן, הנמדד באכילת פרס של פת שנתנוה בלפתן, לעניין שהיה בטומאת בית נגוע (נגעים פרק יג משנה ט). ואפשר שיש כאן עוד רעיון הקושר את ר' אלעזר בן ערך דווקא עם ענייני פת ולפתן (דברים הבאים עם הפת ופטורים מברכה). מעט הלכות נמסרו לנו בשם ר' אלעזר בן ערך, אחת מהן היא נטילת ידיים (חולין קו ע"א, ספרא מצורע פרשה ב), עד שאמרנו "נטילת ידיים ... מאי מצוה? ... רבא אמר: מצוה לשמוע דברי ר' אלעזר בן ערך" (חולין שם). והנה בענייני פת פשוטים לא יודע ר' אלעזר ולא כלום, כי שכח מהו לפתן! בכל מקרה, ברור שיש כאן גם תשובה אירונית למשל שאמרה אשתו של ר' אלעזר על הפת והעכברים.

בוכים עד שהחזירו לו תלמודו. והיינו דתנן: ר' אלעזר אומר: הוי גולה למקום תורה.¹¹ ויש אומרים אליהו ז"ל החזיר לו תלמודו, לכך נאמר: "כי העושק יהולל חכם".¹²

שמות רבה פרשה טו ב

"החדש הזה לכם" - אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבון העולם, אימתי אתה עושה את המועדות? ... אמר להם: אני ואתם נסכים על מה שישראל גומרין ומעברין את השנה. אמר להם הקב"ה לישראל: לשעבר היה בידי, שנאמר: "עשה ירח למועדים" (תהלים קד יט). אבל מכאן ואילך הרי מסורה בידיכם, ברשותכם הוא. אם אמרתם הן - הן. אם אמרתם לאו - לאו. מכל מקום יהא החדש הזה לכם. ולא עוד אלא אם בקשתם לעבר את השנה, הריני משלים עמכם, לכך כתיב: "החדש הזה לכם".¹³

שבת שלום

חזק חזק ונתחזק

חודש טוב וברכה לאילנות

מחלקי המים

מים אחרונים: ראה ספרי דברים פסקא קס ומדרש תנאים לדברים פרק יז פסוק יח שר' אלעזר בן ערך הוא זה שדורש "משנה התורה הזאת - שעתידיה התורה להשתכח" (נוסח אחר, להשתנות). האם גם זה קשור למעין המתגבר שבטוח שתמיד ניתן להחזיר את התורה בפלפול ועקירת הרים? ראה שוב הגמרא במסכת בבא מציעא פה ע"ב שהבאנו בסוף הערת שוליים 5: "אמר ליה רבי חנינא לרבי חייא ... אי משתכחא תורה מישראל מהדרנא לה מפילפול! - אמר ליה רבי חייא לרבי חנינא: ... בהדי דידי ... עבדי לתורה דלא תשתכח מישראל". ובהקשר זה ראה גם מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יב: "והיה כי יאמרו אליכם בניכם - בשורה רעה נתבשרו ישראל באותה שעה שסוף התורה עתידיה להשתכח. ויש אומרים בשורה טובה נתבשרו ישראל באותה שעה שהן עתידיים לראות בנים ובני בנים להם". וזו כבר דרשה לקושיות הבנים בליל הסדר הבא עלינו לטובה.

¹¹ בנוסח שבידינו, האמירה המלאה היא: "הוי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחריך שחברך יקיימה בידך ואל בינתך אל תשען" (אבות פרק ד משנה יד) והיא מובאת בשם ר' נהוראי. וכבר עמדה על כך הגמרא במסכת שבת קמז ע"ב: "תנא: לא רבי נהוראי שמו אלא רבי נחמיה שמו, ואמרי לה רבי אלעזר בן ערך שמו, ולמה נקרא שמו רבי נהוראי - שמנהיר עיני חכמים בהלכה". וכן הוא בעירובין יג ע"ב. אז בסוף, ר' אלעזר הוא שאומר אמרה זו! אימתי? אחרי שחזר לתלמודו כהפקת לקח ממה שקרה לו?

¹² על חשיבות הלימוד עם החבורה ראינו כבר לעיל ועוד יש לנו ללמוד מהאמרה "או חברותא או מיתותא" הקשורה במותו של חוני המעגל (תענית כג ע"א) וכמו כן הסיפור על ר' אליעזר בן פדת שבא ללמוד תורה עם ר' יוחנן לאחר מות ריש לקיש (בבא מציעא פד ע"א). אבל שאלתנו היא מדוע דווקא טעות נוראה זו של אי יכולת לקרוא פסוק כהלכתו! ומדוע דווקא הפסוק "החדש הזה לכם"? האם רק בשל הדמיון הטיפוגרפי של אותיות שמתחלפות בקלות, דל"ת ברי"ש, זי"ן ביו"ד וכ"ף בב"ת? האם יש כאן משהו מהותי יותר שקשור לפרשת החודש? לסכנה שיפי הטבע ופלאותיו, בתקופת ניסן, ישבית את בית המדרש? בדומה למסכת אבות פרק ג משנה ז: "המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו"? כך או כך, על הפסוק "כי העושק יהולל חכם" רבו המדרשים, משמות רבה על משה, דתן ואבירם ועד קהלת רבה על ירשיו של ר' יהודה הנשיא. ובעזרת השם נזכה לדון בהם בקריאת ספר קהלת הבאה עלינו לטובה.

¹³ "החודש הזה לכם". העברת הסמכות מהקב"ה לבני אדם, שכל כך בולטת בעניין קידוש החודש, היא לא ליחיד אלא לחבורה, לבית הדין: "ראוהו בית דין בלבד, יעמדו שנים ויעידו בפניהם ויאמרו מקודש מקודש. ראוהו שלשה והן בית דין, יעמדו השנים ויושיבו מחבריהם אצל היחיד ויעידו בפניהם ויאמרו מקודש מקודש. שאין היחיד נאמן על ידי עצמו" (ראש השנה פרק ג משנה א). "אין קידוש החודש פחות מעשרה חבירים" (ירושלמי סנהדרין פרק א הלכה ב). בדיני ממונות דן מומחה יחיד, אך לא בקידוש החודש. ומי לנו גדול כמשה שגם הוא צריך היה את אהרון לידו: "אין לך מומחה לרבים בישראל יותר ממשה רבינו, וקאמר ליה הקב"ה: עד דאיכא אהרן בהדך" (ראש השנה כה ע"ב). זאת ועוד, ר' אלעזר נכשל באותה פרשה זו שהיא גם מצווה ראשונה שנצטוו ישראל כציבור (ראה רש"י בתחילת ספר בראשית: "אמר רבי יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחודש הזה לכם, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל"). מי שהיה "מעניין המתגבר", גדול החכמים, סמך על כוחו האישי וניתק מן החבורה נכשל דווקא בפרשה זו. המחשבה הגדולה הפך את החודש לחרש ובכך העיד על עצמו. שוב, מצאנו שמעין כך פירש מהרש"א על הגמרא בשבת קמז ע"ב (שהיא אחד המקורות לסיפור על ר' אלעזר בן ערך, ראה הערה 7 לעיל): "החודש הזה לכם כו'. כאן התחיל לפי שהיא מצוה ראשונה בתורה כמ"ש ר"י לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחודש הזה לכם ואמר דאיעקר תלמודיה ואמר חרש היה לבם ... ונפל טעות זה בפיו לפי ענינו שנעשה לבו לב אבן וחרש מלהבין אחרי אשר היה לבו כמעניין המתגבר בחבורו לחכמים". ראה דברינו רש"י הראשון על התורה בפרשת בראשית.